

Dvojí filosofický odchod: Milan Machovec a Karel Kosík [2003]

Brzo po začátku nového roku zemřeli v Praze dva významní filosofové, profesori Milan Machovec a Karel Kosík, pozoruhodní čeští myslitelé, vysokoškolští učitelé a spisovatelé, s kterými odchází kus epochy českého filosofického myšlení po druhé válce, epochy, na kterou – a na jejíž protagonisty – se neprávem (ač nikoli bez „důvodu“ či spíše motivů) zapomíná a která se z neinformovanosti a nekulturnosti paušálně odsouvá na „smetiště dějin“. Bylo to zprvu (po krátkém období od konce války do února 1948) období značně vzdálené každé normálnosti; ano, byla to doba vskutku „vymknutá z kloubů“, i když ji tak tehdy mnozí neviděli. Jedni proto, že byli příliš nadšeni, druzí proto, že ji prostě nechtěli přijmout jako skutečnou (nanejvýš jako pokus s velmi krátkým dechem). Po únoru 1948 pak byli na filosofické fakultě podrobeni prověrkám nejen všichni studenti, ale také učitelé. Stovkám studentů bylo znemožněno ve studiu pokračovat (a brzo se na jejich místa přijímaly tzv. dělnické kádry, které na studium posílaly stranické organizace), desítky učitelů musely ze školy odejít. Studentští prověřkoví komisaři byli ovšem často málo připraveni na svou práci, takže hodně záleželo na tom, jak se student při prověrci choval; kdo se nenechal zastrašit nebo se choval odbojně, byl prostě vyloučen. Na druhé straně leckdy prošli někteří studenti jen díky tomu, že znali marxismus stejně dobře nebo i lépe než sami „komisaři“. Takoví pak byli rozpoznáváni v dalším období, bedlivě pozorováni a v některých případech (už ne masově) dodatečně vylučováni. Likvidovány byly celé obory nebo jejich odvětví; na filosofické fakultě byla zrušena nejen „buržoazní filosofie“ a nahrazena dialektickým materialismem, přičemž dějiny filosofie se redukovaly na dějiny materialismu, ale byla zrušena také třeba sociologie jakožto buržoazní pavěda a byla nahrazena historickým materialismem (podobně jako byla na přírodovědecké a lékařské fakultě zrušena mendelovsko-morganovská genetika a nahrazena lysenkismem a podvodnými fantasiemi Lepešinské atd. atp.). Postiženy byly nejen univerzitní obory, ale i mimouniverzitní přírodovědné, a dokonce technické, kam se všude cpal marxismus-leninismus; a kde to nebylo možno dost dobře skloubit v rámci oboru, muselo se to dohánět povinným studiem marxismu-leninismu, pro kterýžto účel byly všude zřizovány příslušné katedry – a ovšem také každoroční povinné zkoušky, k nimž bylo nutno jako předepsanou literaturu číst také vysloveně stranické materiály (jako např. Císařovo „učení o straně“ apod.). Byla to doba pro studium filosofie krajně nepříznivá. Už jenom asistentem se mohl stát pouze ten, kdo se po všech stránkách jevil jako zásadový socialista a marxista, a to nejen slovy, ale „činy“ a pseudočiny. Právě na zásluhách při vyhazování učitelů i studentů si mnozí vysloužili ostruhy (řada ovšem také posléze neuspěla, i když se předtím pokoušela zachránit denuncováním anebo přímým a aktivním tvrdým postihováním jiných). A přece stačilo několik měsíců po Stalinově a Gottwaldově smrti, zejména pak po XX. sjezdu a Chruščovově zprávě, aby se začaly mezi mladými marxisty rýsovat první diference. Zatím tuto dobu nemáme dost náležitě popsanou a vyhodnocenou, zvláště pokud jde o vysoké školy a speciálně o filosofické fakulty, i

když memoárových materiálů je dost. (Škoda, že o tom máme jen velmi povšechné nebo souhrnné zprávy; mnozí aktéři ještě žijí!)

Připomněl jsem atmosféru doby, abych mohl tehdejší pozice Milana Machovce i Karla Kosíka zařadit, alespoň podle toho, jak jsem to tehdy viděl. Mezi tehdejšími mladými marxisty dosáhli význačnějšího jména (čímž nemyslím nutně postavení) tři, jejichž úloha rovněž dosud nebyla bohužel náležitě zhodnocena. Už koncem padesátých let se vytvořily dvě výrazné školy, z nichž jedna zdůrazňovala tzv. vědeckost (s nevysloveným hrotem proti obecně rozšířenému marxistickému či spíše pseudomarxistickému ideologizujícímu žargonu), zatímco druhá zdůrazňovala obecně lidský, „humanitní“ charakter socialismu. Už tehdy se mluvilo o proudu „pozitivizujícím“ a o proudu „antropologizujícím“; vůdčím představitelem pozitivizujícího marxismu byl Ladislav Tondl, zatímco předním antropologizujícím marxistou se stal Karel Kosík. Milan Machovec nenáležel k žádnému z těchto proudů a udržoval si významnou pozici (kromě toho, že musel ovšem mít i opory mimofilosofické, hlavně v ministrovi Nejedlém) svou bystrostí, znamenitým senzoriem pro změny v sovětském Rusku a schopností neobyčejně rychle vyhovět naléhavé potřebě současné chvíle. Mezi postiženými filosofickými obory byla např. také logika, rovněž jeden čas považovaná za „buržoazní“ přežitek (to přízvisko nebylo ovšem vůbec případné, je to zajisté „přežitek“ mnohem starší). Znovu byl tenhle nesmysl brzo po válce nejen podtrhován, ale neúprosně až nenávistně hlásán hlavně Ždanovem (který měl u nás mnoho napodobitelů a učelivých „žáků“). Je dokonce možné, že to např. byla nejen zajisté nepřijatelná kritika Gottwaldovy zemědělské politiky, ale mj. snad i fakt, že jako první přednášel Arnošt Kolman na pražské filosofické fakultě o symbolické logice – a vydal to pak dokonce knižně, takže každý se dodnes může přesvědčit o její nevalné „úrovni“ –, který měl svou váhu mezi důvody, proč byl Arnošt Kolman z Prahy odvolán a v Rusku pak na čas uvězněn. Ale po Stalinově smrti se v Rusku začala situace pomalu měnit; ve *Voproseh filosofii* se začaly kupř. objevovat články, které bez paušálního odsuzování logiky přistupovaly k mnohem věcnějším výkladům a rozborům (což zase pomohlo Ladislavu Tondlovi, když se proti němu rozjela tvrdá kritika v *Tvorbě* a pak v *Nové myslí*). Nicméně u nás to byl první právě Milan Machovec, který po pádu „ždanovismu“ pohotově napsal a vydal malou knížku o logice; nestála za moc, ale byla tak říkajíc pro naše poměry „první vlaštovkou“. O něco později vydal zase u nás jako první malou knížku o „smyslu života“, což bylo do té doby považováno za téma úpadkové. Napsal ji živě a čtivě a měl s ní – v tak úhorné době – velký úspěch. (O pár let později ji rozšířil a znovu vydal, ale také tam hodně pokazil.) Takových „primátů“ měl Machovec ostatně víc a některé – jako třeba navazování dialogu mezi komunisty s křesťany – byly vskutku záslužné. To se však už začínalo nejen ve filosofii, ale také v umění a v celé kultuře všechno hýbat.

K prvnímu veřejnému vystoupení politicky, a zejména ideově nekonformních mladých marxistů došlo poměrně brzo po XX. sjezdu (a pak ještě po jím inspirované maďarské revoltě, utopené v krvi, jakož i po polském „pazdierniku“, který si – relativně mírněji, než kdyby jim to

oktrojovali Rusové – pacifikovali Poláci sami); došlo k němu v několik týdnů trvající diskusi na stránkách *Literárních novin*, kde si účastníci – alespoň někteří – dovolili prezentovat své relativně svobodně zvolené pozice. (Relativně proto, že přece jen představovali pouze marxistické zaměření, ať už z přesvědčení, nebo jen oportunně.) Byli to zejména někteří pracovníci Filosofického ústavu ČSAV, kteří zaujali ideová stanoviska ve zřetelné opozici proti hlavním tendencím převládajícím v ÚV KSČ. Nepochybně šlo nejen o odvážný, ale i značně riskantní pokus, který byl ostatně také záhy odsouzen na celostátní konferenci a jednotlivci byli také organizačně postiženi, např. řada pracovníků FÚ ČSAV byla poslána „na praxi“, Kosík do ČKD nebo Sviták do Pražských jatek atp. jako „straničtí pracovníci“, a do vedení FÚ byl znovu ze Sovětského svazu povolán Arnošt Kolman (což se později ukázalo aspoň pro ústav jako dobrodiní); pokus filosofů z Akademie však zcela neztroskotal, ale podařilo se jim navzdory úsilí ÚV udržet prapor „obnovy“ či „obrody“ a dalšího rozvoje těch lepších stránek marxismu i v následujících letech. Právě tehdy se Machovec držel přinejmenším zpátky a spolu s některými dalšími se od tohoto „akademického“ proudu distancoval jako reprezentant filosofie „fakultní“; promarnil tak překvapivě (nejspíš z osobních důvodů) svou dobrou příležitost a uprostřed dál pokračujících změn „ztratil body“. (Stranou tehdy zůstal i doc. Tondl, už v 50. letech tvrdě kritizovaný, ale spolu s řadou dalších podobně orientovaných a od filosofie se spíš stranou držících to nahrazoval usilovnou prací, která čerpala své inspirace především ze současné analytické filosofie a docela pragmaticky se zaměřovala na sílící proud informatiky [tehdy kybernetiky] a vůbec na problematiku „techničtější“ a vlastně jakoby méně filosofickou.) Machovec tehdy hledal cestu, jak vyrovnat svůj handicap, a inspiroval se zejména ve Francii sílícím proudem tzv. dialogu marxistů s křesťany, který měl na Západě jednak velký ohlas, a zejména poměrně silnou podporu ze strany řady křesťanských myslitelů a významných theologů jak katolických, tak protestantských (ti zvláště v západní části Německa). Vůdčím, protože nejagilnějším reprezentantem na straně francouzských marxistů se brzo stal Roger Garaudy, jemuž u nás v překladu mohla už dříve vyjít celá řada knih (spíše slabších, ale postupně se lepších), zejména pak posléze asi nejlepší jeho kniha, nazvaná *Perspektivy člověka*, která obsahovala také diskusní příspěvky řady francouzských „nemarxistů“. Poprvé se tehdy český čtenář mohl něco dozvědět třeba o pozoruhodném vědci a mysliteli, členu jezuitského řádu Pierru Teilhardovi de Chardin, s jehož texty se i francouzský čtenář mohl většinou seznamovat až po Teilhardově smrti (ten měl za svého života totiž zakázáno publikovat jakékoli filosofické a theologické stati). Machovec se touto původně převážně francouzskou „dialogickou“ náladou nechal inspirovat a vykonal v našich poměrech, od francouzských ovšem nepřehlédnutelně odlišných, velkou a záslužnou práci. Také on si musel najít vhodného hlavního křesťanského partnera, a to ovšem vlastně nebylo mezi katolíky dost dobře možné; orientoval se proto hlavně na J. L. Hromádku, který to zajisté uvítal, když pojal úmysl také se trochu do domácích záležitostí zapojit (působil v té době hlavně „na vývoz“ a jen sporadicky na vlastní fakultě, jejímž byl

dlouholetým děkanem). Hromádka už od počátku 60. let zval k sobě do bytu několik mladších evangelíků, theologů, ale hlavně laiků, a vyzkoušel tak možnost programově, resp. tematicky integrovaných rozhovorů, asi trochu po západoevropském vzoru (při jednom večeru u sebe v bytě promluvil velmi srdečně např. o Ernstu Blochovi jako o vhodném partnerovi v dialogu, jak si vzpomínám); když se kroužek diskutujících začal rozšiřovat a když se mezi nimi tu a tam objevil i katolík, bylo jen otázkou času, kdy se takové rozhovory musely institucionalizovat a kdy už musely pracovat pravidelněji a relativně samostatně, bez pravidelné Hromádkovy účasti. Došlo k tomu ve velké místnosti bohosloveckého semináře (tehdejší Komenského bohoslovecké fakulty) v Jirchářích, který se brzo stal pojmem. Machovec se touto možností rovněž rychle nechal inspirovat a brzy poté zahájil své semináře v „rudé“ místnosti na FF (neoficiální název pocházel z narážky na rudé sukno, jímž byly potaženy židle v této spíš děkanské místnosti, kde zasedala vědecká rada apod.). Oba semináře si nijak nekonkurovaly, oba byly otevřené „druhé straně“ a poskytovaly si navzájem nejen své domácí přednášející i účastníky (do Jirchář byl zván Machovec, Gardavský, Tomin atd.), ale také hosty z ciziny (v tom měl větší možnosti právě Machovec). K jistému vyvrcholení Machovcových aktivit došlo v roce 1967, kdy se v Karlových Varech konalo zasedání „Pavlovské společnosti“ (Paulus-Gesellschaft), jíž se zúčastnilo mnoho vynikajících postav ze zahraničí, mj. např. Karl Rahner nebo Jürgen Moltmann. Čeští účastníci však byli přísně vybíráni, což byl velký rozdíl od obou otevřených seminářů; malý incident, když několik nezvaných účastníků bylo policejně z Karlových Varů vykázáno, se tenkrát obešel bez větších následků (pozornost už k sobě přitahovaly významnější události, jako byly studentské nepokoje, a zvláště sjezd spisovatelů). Myslím, že se nemylim, že to bylo především Machovcovo dílo, že se tak velkolepý podnik mohl u nás vůbec konat (myslím tím zejména, že byl tím hlavním, kdo poskytl náležité ideologické zdůvodnění tajemníkům na ÚV, ale možná se mylím). Hlavní odpovědností však byla úředně obtížena dr. Kadlecová ze Sociologického ústavu, která potom za krátkého dubčkovského období převzala po dr. Hružovi vedení „sekretariátu pro věci církevní“; pak se dr. Hružka ovšem vrátil a dr. Kadlecová byla vyloučena za strany i z Akademie (ostatně jako Kosík i Machovec a dlouhá řada dalších).

Machovec dobře využil možností, které se otvíraly v průběhu šedesátých let, k napsání a vydání řady knížek, které ve své době měly značnou váhu. Zmíním především jeho rozsáhlou studii o současné protestantské „dialektické“ theologii, která vyšla jako publikace Akademie věd; v ní se ovšem selektivně a ve věci poněkud nelogicky soustředil na raného Bartha a na pozdního Hromádku, což obojí bylo jistě méně riskantní než Barth skutečně „současný“ a Hromádka ještě předválečný, neadaptovaný na novou situaci, ale mnohem významnější, a dokonce aktuálnější. Přesto jde na naše poměry o jedinečnou publikaci, která o něco později vyšla v knižní podobě na Slovensku. Zmínit musíme také knížku o Augustinovi nebo o Pascalovi, jinou zase o Palackém. Pro nakladatelství Melantrich napsal Machovec velmi pěknou knížku o Dobrovském, z níž přímo vyzařuje autorova láska nejen k Dobrovskému, ale k celému obrození. (Možná bylo v záměru

přítomno i něco polemického; Machovcovu srdci bylo naše obrození zjevně mnohem bližší než radikální demokraté, jimiž se na počátku zabýval Karel Kosík a o nichž vydal knihu.) V roce 1968 napsal Machovec opět rychle a pohotově knížku o Masarykovi, ale zdaleka ne tak zdařilou, a navíc založenou na myšlence těžko obhajitelné, totiž jako by Masaryk prý byl jakýmsi předchůdcem existencionalistů. Velkou pozornost vyvolala jeho knížka o Ježíšovi, kterou už psal „ineditně“, ale která vyšla v řadě překladů v zahraničí (šlo o známého a osvědčeného autora, kniha sama nebyla ničím převratná). Vesměs šlo o čtivé a spíše popularizující knížky bez nároků na vědeckou akribii, ale které snad právě proto většinou velmi užitečně působily mezi čtenáři. Když Jiří Němec a Jan Sokol přeložili koncem šedesátých let Teilhardovu knížku *Le groupe zoologique humain*, Machovec ji nejen doporučil k vydání ve Svobodě (pod názvem *Místo člověka v přírodě*), ale napsal k ní dokonce „marxistickou“ předmluvu, aby ji „zaštitil“. To bylo – ještě v předjaří „pražského jara“ – velmi cenné.

Nebylo jistě náhodou, že se – tehdy ještě za Kolmanova vedení – Filosofický ústav ČSAV oné slavné konference „Paulus-Gesellschaft“ takřka nezúčastnil; vykládám si to tak, že už k samým přípravám nebyli filosofové řádně přizváni a že na druhé straně ani neměli velký zájem se angažovat ve věci tak „okrajové“ a přímo podezřelé, jako je ghetto regulovaného „dialogu“ s křesťany, pochopitelně jen některými. V praxi to však ve skutečnosti vypadalo jinak. Už koncem r. 1963 mne Karel Kosík pozval do ústavu a probíral se mnou možnost, že bych tam pracoval; kdysi jsem před řadou let o té možnosti mluvil ještě s Ladislavem Riegrem, ale po kampani proti filosofům a po Riegrově smrti z toho nic nemohlo být. Ani tentokrát, již za Kolmanova vedení ústavu, z toho nic nebylo, protože ideologický tajemník Koucký mne střemhlav napadl za článek ve *Vesmíru*, kde jsem se také zmiňoval o Kosíkovi a jeho filosofii. Přesto, když jsem později Kosíka požádal, aby někdy přišel do Jirchář, alespoň na malý seminář, ochotně vyhověl. Měl jsem tehdy silný dojem, že filosofové z FÚ byli naladěni mnohem dialogičtěji (nejen vůči křesťanům, ale vůbec vůči těm, kteří oficiálně byli vyřazeni), i když méně nápadně než třeba Machovec, který dával přednost spektakulárním akcím.

Machovec „vychoval“ mezi svými studenty už před lety řadu zajímavých myslitelů, z nichž nelze nepřipomenout alespoň Vítězslava Gardavského, původně vojáka, který měl nejen filosofické, ale i básnické a dramatické sklony, Zbyňka Fišera (známého básníka a spisovatele Egona Bondyho) a nepochybně také Julia Tomina, výbušného výtržníka a nejednou velmi originálního člověka s pestrými životními osudy, který jako první zahájil po vzniku Charty 77 před policií naprosto neutajované, ale pravidelné domácí filosofické semináře, když se brzy po počátečních potížích s policií vzdal vedení Machovec; semináře se konaly zprvu v Machovcově bytě, nějaký čas v bytě u Tominů a také u Dejmalů, kde se pak pod Tominovým vedením konaly pravidelně každý týden ve stejný den (založil tím a také účastí zvaných zahraničních filosofů přes relativně krátké působení tradici, na niž mohl navázat po dobu celých deseti let alespoň jeden seminář téhož typu). Z Machovcových žáků se však v 60. letech rekrutovali mj. také církevní

dohlížitelé a cenzori (např. dr. Hranička a dr. Prokůpek). Machovec byl vůbec mužem širokého záběru a téměř renesanční mnohostrannosti (a bohužel také povrchnosti); jeho význam jako učitele spočíval hlavně v tom, že své studenty dokázal zaujmout a že jim otvíral sféru volných nápadů a hravé tvořivosti, spíše než aby je něčemu filosoficky důkladnějšímu naučil. Studenti však na jeho přednášky chodili rádi; ještě v r. 2000 mne Machovec pozval jako hosta na svůj kurs o české filosofii, když mělo dojít na Rádlu (jako záminku uvedl, že mu Rádl nikdy nepřiřostl k srdci), a tak jsem měl možnost poznat, jak živé ovzduší při jeho výuce vládlo. Když byl hned na počátku normalizace z univerzity vyhozen (stejně jako třeba Kosík a někteří další), dával kondice a nějaký čas hrál v kostele na varhany, než znovu zasáhla StB. Po „převratu“ se na univerzitu vrátil a dlouhé roky zasedal ve vědecké radě fakulty. V poslední době chodil s čím dál většími obtížemi, studenti ho nakonec vozili; i to svědčilo o jeho oblibě.

Machovec hledal vždycky příležitost, jak se „svézt“ na nějaké nové vlně, ale „svou“ filosofii nikdy neměl; v tom náležel k naprosté většině našich filosofů komunistické éry. Že to nebyla éra slavná, netřeba podotýkat. Je však třeba jí rozumět a být také k jejím marxistickým představitelům aspoň spravedlivý. Kromě toho jsem měl vždycky za to, že Machovec žádným skutečným marxistou nebyl, jen se tak vnějšně přizpůsobil, aby se nepřipravil o některé výhody s tím spojené. Nevím, jak to (a zda vůbec) komentoval při svých přednáškách, ale v tom, co jsem od něho od té politické „změny“ v r. 1989 četl, jsem nenalezl žádný náznak reflexe, zkrátka nic, co by nasvědčovalo tomu, že by aspoň na sklonku života chtěl do svého myšlenkové orientace zavést jednotu a řád. Možná jsem tomu nevěnoval dost pozornosti, možná, že se mýlím; pak nechť mne povolnější opraví. Ale zdá se mi, že v novinovém nekrologu Vodrážka charakterizoval jeho myslitelské působení dosti trefně, když užil slova „kaleidoskop“. Je tomu už velmi dávno, když jsem o něm – ještě jako relativně mladý (a trochu rozhněvaný) muž – užil jiného slova, totiž „diletant“. Byl jsem tehdy prakticky zcela neznámý a Machovec mi to pak při schůzce dost výrazně připomněl, když poukázal na to, že jsem nic nepublikoval a že nemám ani žádné odborné postavení. Ale když jsem se ho vzápětí zeptal, necítí-li na tom ani nejmenší vinu, že „nemarxisté“ nemohou publikovat ani pracovat na fakultě nebo v Akademii, jen se na mne užasle podíval a ani se nerozčílil. Mnohem později, když už jsme byli fakultní kolegové, mi toho „diletanta“ několikrát připomněl a já jsem to před ním nikdy neodvolal. Dnes bych ovšem musel přinejmenším dodat: diletant nadprůměrně vzdělaný a bystře myslící. Kdybych ho měl – ovšem *mutatis mutandis* – přirovnat k nějakému známějšímu mysliteli, napadá mě nejspíš Herbert Spencer, rovněž diletant, ale někdy s pozoruhodnými postřehy. Myslím, že rovněž takových filosofů je zapotřebí; a o málokom lze říci i tolik pochvalného jako o Machovcovi. Na filosofické fakultě jsme pak spolu vycházeli přátelsky, bez třenic. Platí ovšem, že *mutatis mutandis* na rozdíl od ‚Kosíků‘ opouštějí ‚Machovcové‘ svůj marxismus docela snadno a lehce; obávám se však, že po nich zůstává mnohem mělčí brázda.

Kosík měl velice odlišný naturel. Nebyl nijak rvavý (v bojích FÚ s ÚV byl hlavním bojovníkem Robert Kalivoda), ale do svých pozic byl vždycky natrvalo vrostlý. Svůj marxismus bral skutečně, tj. filosoficky vážně, a právě proto se dostával do sporů s ideology a stranickými úředníky. Dlouho jsem měl za to, že i on marxistické pozice opustil, ale asi jsem se mýlil. Vedlo mne k tomuto závěru rozpoznání, že jeho slavná *Dialektika konkrétního* jde nepochybně za marxismus a nad něj. Říkal jsem si, že to ovšem nemůže dát příliš zřetelně najevo, když mu zůstala po vyhození ze strany a z fakulty jediná opora v italských komunistech, k nimž měl vždycky nejblíže, a očekával jsem poněkud naivně, že po „změně“ poměrů konečně řekne, co si myslí, a že napíše zase něco tak zásadního a převratného jako kdysi. Teď si to už nemyslím; mám teď dojem, že se raději od fundamentálních filosofických otázek a přímo od filosofie raději odvrátil k publicistice, protože to, co rozvrhl v roce 1963, by ho v dalších krocích nutně muselo vést někam, kam nechtěl (a možná ani nemohl). Jeho *Dialektika konkrétního* byla obrovským, v potenci převratným dílem, navzdory tomu, že to nebyla ani kniha budující systém, ani práce zvláště rozsáhlá. Vždycky mne však překvapovalo, že vzbudila větší pozornost v cizině než doma. (Před deseti lety jsem mohl být na Freie Universität v Berlíně svědkem, jak se *Dialektik des Konkreten* ještě čte v semináři.) Jan Patočka měl vedle kritických poznámek, v nichž Kosíka nešetřil, nejen pro knihu samu, ale vůbec pro Kosíkovu filosofii slova velkého respektu a uznání; napsal ještě v roce 1969, kdy se už všechno začalo hroutit pod normalizačním tlakem, že Kosíkova filosofie „je českou filosofií dnešní doby“. Učinil to zajisté v době vypjaté, ale neřekl to nikdy o nikom jiném. (O Kosíkovi to napsal pouhou stránku poté, co konstatoval, že „Kosík zásadně odmítá být fenomenologem“; hned ovšem dodal, že „je třeba litovat, že fenomenologem není dost“.)

Nevím, smíme-li doufat, že se někdy v budoucnosti budeme moci seznámit s nějakým Kosíkovým „opus posthumum“; leta se zabýval filosofickými otázkami času a také techniky, mluvilo se o rukopisných poznámkách zabavených StB. Nechť tomu však je jakkoli, sama jediná knížka, která ho proslavila, mu ještě nadlouho zajistí čestné místo v dějinách české filosofie. Je to vrcholné dílo jinak nechvalně proslulé komunistické éry, která se zdála být tak cizí českému myšlení – a přece je to kniha veskrze česká. Kosík náleží k těm filosofům, kteří se zasloužili o to, aby stálo za to se k této době aspoň v některých jejích výkonech vracet se zájmem a zaujetím, jež není motivováno jen odporem a odmítáním. Že nedovedl dost dobře a ani s trochou porozumění rozpoznat přechodný charakter restauračního období, jímž procházíme, můžeme dokonce s porozuměním chápat. Mohl se sice vrátit na universitu, ale cítil se tam, jak napsal, spíš jen jako někdo trpěný; o nějaké domácí skutečné rehabilitaci myslitele nemůže být ani řeči. Když musel opustit svůj byt svépomocí vybudovaný v nebytových prostorách na Hradčanském náměstí, musel vyslechnout jako důvod, proč není třeba brát na něj nějaký ohled, že prý nepracoval v disentu a ani Chartu že nepodepsal. Co to dělá tento národ se svými významnými mysliteli?